

تبیین فقهی و حقوقی حقوق مالکیت‌های فکری

(با تأکید بر دیدگاه فقهی امام خمینی)

دکتر محمدجواد عربیان

معاونت پژوهشی

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

۱۳۹۴

فهرست مطالب

پیشگفتار نویسنده

۳

مقدمه

۵

بخش اول: کلیات

فصل اول: واژگان و اصطلاحات

۱۲

فصل دوم: پیشینه‌ی تاریخی حقوق مالکیت‌های فکری

۲۵

گفتار اول: پیشینه‌ی تاریخی حقوق مالکیت‌های فکری در جهان

۲۶

گفتار دوم: پیشینه‌ی تاریخی حقوق مالکیت‌های فکری در فرهنگ و تمدن

۳۲

اسلامی

گفتار سوم: کنوانسیون‌ها و سازمان‌های بین‌المللی

۳۷

گفتار چهارم: پیشینه‌ی تاریخی حقوق مالکیت‌های فکری در ایران

۴۷

بخش دوم: تبیین حقوقی «مالکیت‌های فکری»

فصل اول: مالکیت‌های ادبی و هنری

۵۶

گفتار اول: ماهیت حقوقی «مالکیت‌های ادبی و هنری»

۶۰

گفتار دوم: شرایط حمایت از اثر و انواع آثار مورد حمایت

۷۱

گفتار سوم: حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان

۹۳

گفتار چهارم: استفاده منصفانه یا رایگان

۱۱۱

گفتار پنجم: ضمانت اجرای حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان

۱۱۵

فصل دوم: مالکیت‌های صنعتی و تجارتي

۱۳۱

گفتار اول: کلیات (پیشینه‌ی تاریخی در جهان و ایران)

۱۳۱

گفتار دوم: مفاهیم کلی مالکیت‌های صنعتی و تجارتي

۱۳۸

گفتار سوم: وجوه عمده‌ی کنوانسیون بین‌المللی پاریس و موافقت‌نامه TRIPS

۱۴۷

بخش سوم: تبیین فقهی «مالکیت‌های فکری» و حقوق متعلقه

- ۱۶۷ فصل اول: حقوق مالکیت‌های فکری در فقه امامیه
- ۱۶۸ گفتار اول: ماهیت فقهی «حق مالکیت فکری»
- ۱۷۸ گفتار دوم: دیدگاه‌هایی در مشروعیت حق مالکیت فکری
- ۱۸۰ گفتار سوم: مستندات فقهی مشروعیت حق مالکیت فکری
- ۲۴۵ گفتار چهارم: مؤیداتی بر مشروعیت حق مالکیت فکری
- ۲۴۸ گفتار پنجم: تبیین دیدگاه حضرت امام خمینی
- ۲۶۰ فصل دوم: حقوق مالکیت‌های فکری در فقه عامه
- ۲۶۱ گفتار اول: بررسی «حقوق مالکیت‌های فکری» از دیدگاه فقه عامه
- ۲۶۴ گفتار دوم: مالکیت‌های فکری در پرتو مفهوم مال از دیدگاه مذاهب اربعه
- ۲۶۷ گفتار سوم: معیار مالیت اشیا در فقه حنفی
- ۲۷۰ گفتار چهارم: دیدگاه چند تن از فقهای اهل سنت
- ۲۷۷

نتیجه‌گیری

کتاب‌نامه

- ۲۸۵ کتب فارسی
- ۲۸۸ کتب فقهی و عربی
- ۲۹۰ مقالات و پایان‌نامه‌ها
- ۲۹۳ سمینارها و همایش‌ها
- ۲۹۴ فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌ها
- ۲۹۴ منابع لاتین

- ۲۹۵ ضمایم
- ۳۴۰ استقنات

الْحَمْدُ لِلَّهِ وَ سَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى چنین گوید این گنه کار روسیاه عباس قمی «عفی الله عنه» بعد از آنکه بعون الله تعالی کتاب *مفاتیح الجنان* را تألیف نمودم و در اقطار منتشر گشت به خاطر م رسید که در طبع دوم آن، بر آن زیاد کنم دعای وداعی برای ماه رمضان و خطبه روز عید فطر و زیارت جامعه انمة المؤمنین و دعای اللّهُمَّ اِنِّی زُرْتُ هَذَا الْاِمَامَ که در عقب زیارات خوانده می شود و زیارت وداعی که هر یک از ائمه علیهم السلام را با آن وداع کنند و رقعهای که برای حاجت می نویسند و دعایی که در غیبت امام عصر عجل الله فرجه باید خوانده شود و آداب زیارت به نیابت به واسطه کثرت حاجت به اینها؛ لکن دیدم هرگاه این کار را کنم فتح بابی شود برای تصرف در کتاب *مفاتیح* و بسا شود بعضی از فضولان بعد از این در آن کتاب بعضی از ادعیه دیگر بیفزایند یا از آن کم کنند و به اسم *مفاتیح الجنان* در میان مردم رواج دهند چنان که در *مفتاح الجنان* مشاهده می شود لاجرم کتاب را به همان حال خود گذاشتم و این هشت مطلب را بعد از تمام شدن *مفاتیح* ملحق به آن نمودم و به لعنت خداوند قهار و نفرین رسول خدا و ائمه اطهار علیهم السلام و اگذار و حواله نمودم کسی را که در *مفاتیح* تصرف کند.

کلیات *مفاتیح الجنان*، حاج شیخ عباس قمی

تهران: یاس بهشت، ۱۳۸۴، ص ۸۵۹

«... هر کس حرفی از کتابم را تحریف معنوی کند، یا بخشی از آن را بردارد، یا نکته‌ای روشن و معلوم را تباه سازد یا شرح حال کسی را تحریف کند یا دگرگون سازد یا عوض کند یا از خود بنویسد یا خلاصه کند یا کتابم را به غیر من نسبت دهد یا دیگری را در نوشتن آن شریک گرداند»، خداوند با او چنین و چنان کند «من این تخویف را در آغاز و انجام کتابم آوردم تا بازدارنده کسی باشد که از روی هوی و هوس یا که از سر دشمنی با کسی چنین کند. باید که خدا را شاهد و ناظر اعمالش بداند و از آخرتش برحذر باشد و بداند که بقای او در این دنیا اندک است...»

علی بن الحسین المسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، بیروت: دارالانداس

ج ۱، ۱۳۸۵ ق/ ۱۹۶۵، ص ۲۷

بیشگفتار نویسنده

ظهر روز یکشنبه بیستم فروردین ماه ۱۳۹۱ دبیر اجرایی دومین همایش مالکیت ادبی و هنری وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در تماسی با اینجانب خبر برگزیده شدن این اثر از سوی کمیته علمی همایش در مجموع کتب منتشره در موضوع مالکیت‌های فکری داد و اعلام داشت که قرار است در همایش مذکور از این کتاب و نویسنده‌ی آن قدردانی شود. خبری که با گذشت ده سال از انتشار کتاب حاضر از تأثیرگذاری این اثر در حوزه‌ی انتشار خود حکایت داشت. خبر خوش حال کننده و مسرت‌بخش بود. همایش مذکور در تاریخ پنجم اردیبهشت ماه سال ۱۳۹۱ در سالن همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما به همت وزارت محترم فرهنگ و ارشاد اسلامی برگزار و در پایان نیز از کتاب اینجانب با اهداء لوحی قدردانی گردید. و مقرر شد با توجه به اینکه نسخه‌های کتاب در بازار موجود نیست، کتاب با اصلاحات و اضافاتی به چاپ دوم سیرده شود.

فردای آن روز به توفیق الهی راهی مشهد مقدس و زیارت حرم امام رضا^(ع) شدم؛ پس از خروج از حرم مطهر، مشغول قدم زدن در صحن‌های مطهر بودم که تابلوی انتشارات آستان قدس توجهم را جلب نمود. از سر عشق و علاقه به کتاب داخل کتاب‌فروشی آستان شده و ساعتی را به سیر کتاب‌ها پرداختم. در اثنای این بازدید کتابی با عنوان حقوق معنوی آثار فرهنگی از دیدگاه فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران، توجه مرا به خود جلب نمود. به هنگام تورق کتاب ناگهان عرق سردی بر پیشانی‌م نشست و زحمات دو ساله در تدوین کتاب لحظه‌ای

از خاطر من گذشت. پنجاه درصد مطالب این کتاب و همچنین مقدمه‌ی آن نیز عیناً و طابق‌النعل بالنعل همان مقدمه‌ی کتاب اینجانب بود. و تأسف از اینکه ناشر این کتاب بوستان کتاب قم وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی قم است.

در برگشت به بازدید از نمایشگاه کتاب در مصلی تهران رفته و این رخداد را به مسئول غرفه بوستان کتاب در نمایشگاه اعلام نمودم و ایشان بنده را به فرد دیگری ارجاع دادند و او نیز به دیگری و الی آخر.

در تماسی با دبیر محترم اجرایی همایش مذکور نیز مطلب را عنوان کردم که بسیار متعجب و ناراحت شدند. در مراجعه به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی نیز این موضوع را با مسئولین ذیربط در میان گذاشتم.

اما چه می‌شود کرد؟! سرقت ادبی از کتابی با عنوان مالکیت فکری و حقوق مؤلف رخ داده بود و چه اتفاق ناگواری! گویا باید به همان سیره مسعودی در *مروج الذهب* و محدث قمی در *مفاتیح الجنان* متوسل شد.

و اما بعد... چاپ دوم کتاب حاضر حاوی اضافات و الحاقات عدیده‌ای است چه اینکه گذشت چند سال از چاپ اول و تحولات مربوط به این حوزه همین امر را می‌طلبید. امید است این اثر بتواند راهگشای محققین و پژوهشگران و دانشجویان عزیز در طریق بسط و تعمیق مطالعات مربوط به حوزه حقوق مالکیت‌های فکری باشد. همچنان خود را مدیون اساتید عزیز و گرانقدرم و مشتاق ارشادات خوانندگان گرامی در تقویت این نوشته می‌دانم.

وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ

محمدجواد عریان

زمستان ۹۳

مقدمه

ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ^۱

نوع زندگی اجتماعی انسان و برخورداری از قدرت تفکر، از جمله ویژگی‌هایی است که انسان را در میان موجودات، برجسته و ممتاز ساخته است. آدمی از دیرباز بر آن بوده است تا باورها و اندیشه‌هایش را از حصار ذهن آزاد کند و با انتقال آن به همگانش، آنان را نیز به همراهی با خود فراخواند. او با موهبتی که خداوند متعال در وجودش به ودیعت نهاده، همواره در تلاش بوده است تا با کنار زدن فکرها و اسلوب‌های فرسوده و کهنه، اندیشه‌ها و اسلوب‌ها و آثار و ابزار جدیدی خلق کند. این است که انسان همواره در طول تاریخ در حال خلق و آفرینش و تألیف و ترکیب است.

در قدیم نشر آثار فکری و فرهنگی بسیار محدود بود و چه بسا پدیدآورندگان توقع بهره‌برداری مادی از آثار خود را نداشتند و از این رو حمایت قانونی از این گونه آثار هم چندان ضروری نمی‌نمود. ولی در جهان کنونی اوضاع به گونه دیگری است. مالکیت‌های فکری، که زاینده‌ی اندیشه و تفکر و هنر آدمی است، در عصر جدید اهمیت زیادی پیدا کرده است.

آثار ادبی و هنری، و همچنین اختراعات و اکتشاف‌های بشری که در هر کشور پدید می‌آیند، به سرعت و در کمترین زمان از طرق ارتباطی و رسانه‌های همگانی نوین به کشورهای

دیگر راه می‌یابند. تکنولوژی جدید و شیوه‌های نوین تبادل اطلاعات، به‌ویژه ابزارهای الکترونیکی و بهره‌گیری از امکانات رایانه‌ای و ماهواره‌ای، انتقال پدیده‌های علمی و فنی و آفریده‌های فرهنگی را به سراسر جهان آسان کرده است. بر همین اساس، تعدی به حقوق پدیدآورندگان آثار علمی و فنی فزونی یافته و حقوق مالکیت‌های فکری حساسیت بیشتری پیدا کرده و توجه قانون‌گذاران و زمامداران کشورها را بیش از پیش به خود جلب کرده است. قوانین مختلفی در کشورها برای حمایت از پدیدآورندگان آثار فکری به تصویب رسیده و حتی قراردادهای کنوانسیون‌هایی نیز در سطح بین‌المللی برای این منظور منعقد شده است. در حقیقت، پیدایش صنعت چاپ در اواخر قرن پانزدهم میلادی نقطه‌ی آغازی بود بر گسترش آثار فکری و فرهنگی در سطح جهان و بالتبع توجه کشورهای مختلف به این امور و تلاش برای حمایت‌های قانونی بیشتر و بهتر از حقوق پدیدآورندگان این آثار که تا به امروز ادامه دارد.

در جهان امروز - که عصر ارتباطات نام گرفته است - در پوشش تبادل‌های فرهنگی و علمی، مرزهای کشورها چندان به چشم نمی‌آید و همچون گذشته نیازی نیست که برای استفاده از مطالب یک کتاب، کاتبان و رونویسان بسیج شوند و با مرارت‌های بسیار نسخه‌ای همانند نسخه نخست از آغاز تا پایان بنگارند؛ زیرا پیشرفت علم و تکنولوژی و پیدایش امکانات نوین ارتباطی جریان سریع اطلاعات علمی و فرهنگی در جهان را میسر ساخته است. از طرفی دیگر امروز، تألیف و تصنیف، برخلاف دوران‌های کهن که با انگیزه‌ی ایجاد خدمات فرهنگی و معنوی و نشر علم و دانش صورت می‌گرفت، به دلیل تخصصی شدن امور و ضرورت تأمین معیشت صاحب اثر، به صورت یک حرفه و منبع کسب و درآمد او درآمده است.

مالکیت‌های فکری معمولاً در دو بخش مالکیت ادبی و هنری و مالکیت صنعتی و تجارتي مورد بحث واقع می‌شوند. در بخش مالکیت ادبی و هنری، آثار ادبی و هنری همچون کتاب، مقاله، رساله، نمایشنامه، شعر، ترانه، سرود، آثار سینمایی، نقاشی - پیکره، عکاسی و حمایت از پدیدآورندگان آنها بررسی می‌شوند. در بخش مالکیت صنعتی و تجارتي، اختراعات و

اکتشاف‌ها و علائم صنعتی و تجارتی، نام تجارتی و طرح‌ها و مدل‌های صنعتی و... موضوع بحث هستند.

بخش مالکیت صنعتی و تجاری در ایران سابقه بیشتری دارد. از این رو که قوانین چندی در این زمینه وضع شده است؛ به‌ویژه قانون ثبت علائم و اختراعات، مصوب سال ۱۳۱۰ ش در این زمینه است. به علاوه دولت ایران در سال ۱۳۳۷ ش به کنوانسیون بین‌المللی پاریس برای حمایت از مالکیت صنعتی و تجارتی و کشاورزی ملحق شده است.^۱ لیکن مالکیت ادبی و هنری در کشور ما سابقه‌ی کمتری دارد. نخستین قانون مستقل و نسبتاً جامعی که در این زمینه وضع شده است، قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان، مصوب سال ۱۳۴۸ ش است که قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی، مصوب سال ۱۳۵۲ ش آن را تکمیل کرده است.

در مورد مالکیت صنعتی و تجارتی قانون جامع و کاملی در داخل کشور وضع نشده است، در حالی که دولت ایران عضو کنوانسیون بین‌المللی پاریس در این زمینه است؛ هر چند علما و خبرگان حقوقی برای تدوین و تنظیم قانونی جامع و مانع در این خصوص تلاش‌هایی کرده‌اند. در مورد مالکیت ادبی و هنری هر چند قانون نسبتاً جامع و کاملی در داخل کشور وجود دارد، دولت ایران عضو هیچ یک از کنوانسیون‌های بین‌المللی در حمایت حقوق مؤلف (کنوانسیون برن و...) نیست.

انگیزه پرداختن به این موضوع

مراسم معرفی و تقدیر از کتاب سال جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۷۹ با شرکت وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی و دیگر مقامات برگزار شد. در این جلسه که مسئول نهاد نمایندگی ولی فقیه در دانشگاه‌ها نیز حضور داشتند، بحثی میان ایشان و وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی درباره‌ی حقوق مؤلفان در گرفت. وزیر معتقد بود که مصنفان و مؤلفان از حقوق مادی و

۱. دولت ایران در سال ۱۳۷۷ ش براساس تصویب مجلس و تأیید شورای نگهبان به آخرین اصلاحات این کنوانسیون یعنی اصلاحات ۱۹۶۷ م و ۱۹۷۹ م استکهلم ملحق گردید.

معنوی اثر خود باید برخوردار باشند. مسئول نهاد نمایندگی ولی فقیه براساس نظر حضرت امام خمینی معتقد بود که هیچ کس حق انحصار آثار فکری را ندارد.

متن خبر فوق که در یکی از روزنامه‌های صبح در خرداد ۱۳۷۹ درج شده بود مرا به فکر فرو برد که چگونه است در جلسه‌ای که برای معرفی و تقدیر از کتاب سال جمهوری اسلامی ایران ترتیب یافته چنین مباحثی که به نظر ابتدایی می‌آید مطرح می‌شود؟ آیا طرح این‌گونه مباحث و عدم حل نهایی آنها باعث دلسردی نویسندگان و مؤلفان و مصنفان و حتی ناشران نمی‌شود؟ و سؤالات و ابهامات دیگری که ذهن اینجانب را به خود مشغول داشته بود.^۱

مجموعه این عوامل و علاقه اینجانب به کار در موضوعات جدید و مسائل مستحدثه فقهی، انگیزه‌ی اصلی در پرداختن به این موضوع بود. پرداختن به موضوعات جدید فقهی و روشن کردن تاریکی‌های مسائل مستحدثه با پرتوهای آفتاب تابناک فقه آل محمد (ص)، نشان از انعطاف و بویایی فقه در هر دوره و زمان و مکان دارد.

بضاعت مزجاة فراهم آمده، حاصل بررسی‌های چندین اینجانب درباره‌ی مسائل تاریخی، حقوقی و فقهی، موضوع مالکیت‌های فکری و حقوقی متعلق به آن است که در چهارچوب - های حقوقی و فقهی، مباحث قابل توجهی مطرح ساخته است. امید که عالمان و محققان و دانشجویان مستعد با پرداختن به این موضوع، با تفصیل بیشتر آن را بحث و بررسی کنند.

فرضیه‌ها و سؤالات

فرضیه اصلی این نوشته چنین است:

حقوق مادی و معنوی مؤلفان و مصنفان و به عبارتی مالکیت‌های فکری و حقوق متعلق به آن مشروع و دارای اعتبار شرعی است؛ یعنی می‌توان با ادله استنباط شرعی و عقلی و به‌طور کلی با مبانی فقهی خاصی، این حقوق را توجیه و تبیین کرد.

۱. به عنوان مثال: خبر زیر که در روزنامه ممشهری چهارشنبه ۵ مرداد ۱۳۷۹ درج شده بود:

رئیس جمهوری لهستان (الکساندر کواشینسکی) به دلیل استفاده بدون اجازه از کلام یک شاعر (پان زتودینگو) در مبارزات انتخاباتی سال ۱۹۹۵ م محکوم شد.

و فرضیه‌های فرعی عبارتند از:

۱. حقوق مؤلف (مادی و معنوی) در انحصار وی است؛

۲. مؤلف می‌تواند حقوق مادی خود را به دیگری تفویض و منتقل کند؛

این نوشته سعی در بررسی این فرضیه‌ها و اثبات آنها دارد.

سؤالات این نوشته نیز به سؤالات اصلی و فرعی تقسیم می‌شود. سؤال اصلی این پژوهش

بدین شرح است:

آیا حقوق مادی و معنوی مؤلفان و مصنفان و به‌طور کلی پدیدآورندگان مشروع است؟ در

صورت مشروع بودن با چه ادله‌ی شرعی و عقلی می‌توان آن را توجیه و تبیین کرد؟

سؤالات فرعی نیز بدین قرار است:

۱. آیا حق مادی و معنوی مؤلف و پدیدآورنده حق انحصاری است؟

۲. آیا حق مادی و معنوی پدیدآورنده قابل انتقال به دیگری است؟

با توجه به این فرضیه‌ها و سؤالات به بحث و بررسی موضوع خواهیم پرداخت.

طرح کتاب

نوشته‌ی حاضر در دو محور اصلی فقهی و حقوقی به تبیین حقوق مالکیت‌های فکری و

بررسی ابعاد و زوایای آن می‌پردازد.

این نوشته در سه بخش کلی تنظیم شده است که هر بخش دارای دو فصل است. در ابتدا

پس از مقدمه، بخش اول که مربوط به کلیات است مطرح شده است. در فصل اول از بخش

اول به تعریف و توضیح واژگان مرتبط با موضوع مورد بحث پرداخته شده است و در فصل

دوم در طی چند مبحث پیشینه‌ی تاریخی مالکیت‌های فکری و حقوقی متعلق به آن در جهان و

فرهنگ و تمدن اسلامی و در ایران بررسی و مطرح شده است. همچنین کنوانسیون‌های

بین‌المللی منعقد شده در خصوص مالکیت‌های فکری و سازمان‌های بین‌المللی ذیصلاح در این

زمینه معرفی شده‌اند.

بخش دوم کتاب مشتمل بر تبیین حقوق مالکیت‌های فکری است که در فصل اول به تبیین

حقوق مالکیت‌های ادبی و هنری، ماهیت این مالکیت‌ها، شرایط حمایت از اثر و انواع آثار و

حقوق مادی و معنوی پدیدآورنده، پرداخته شده است و در فصل دوم مالکیت‌های صنعتی و تجارتي به عنوان قسم دوم از مالکیت‌های فکری مطرح و در موارد مذکور بحث و بررسی شده است.

بخش سوم و پایانی نوشته به تبیین فقهی مالکیت‌های فکری و حقوقی متعلق به آن اختصاص یافته که از دو دیدگاه فقهی - فقه امامیه و فقه عامه - بررسی شده‌اند. در این بخش، چه در فصل اول و چه در فصل دوم، سعی نگارنده بر این است تا مبانی و طرق و ادله‌ی فقهی، که می‌توان در مشروعیت و اعتبار بخشیدن شرعی به این مالکیت‌ها و حقوق به کار گرفت، بررسی و گردآوری شود و ضمن بررسی و پاسخ اشکالات، به تقویت رأی صائب پرداخته شود.

در ضمن این اهتمام اساسی، ماهیت فقهی مالکیت‌های فکری همچنین دیدگاه‌های فقه‌های امامیه و عامه نیز آورده شده است. در پایان این بخش نیز نتیجه‌گیری هر فصل ارائه می‌شود و نتیجه‌گیری کلی مباحث مطرح شده نیز در پایان مطالب آورده می‌شود که سیری اجمالی در تمام اجزاء و مباحث کتاب را دربردارد.